

De aanwezigheid van vrouwen binnen de Romeins-militaire gemeenschappen in West-Nederland tussen de eerste en de derde eeuw n.Chr.

Anne Versteeg

Contact informatie:

Naam: Anne Versteeg
Adres: Rapenburg 86, 2311 GA, Leiden
Email: a.m.versteeg@umail.leidenuniv.nl
Telefoonnummer: 06-14411997

**De aanwezigheid van vrouwen binnen de Romeins-militaire gemeenschappen in
West-Nederland tussen de eerste en derde eeuw n.Chr.**

Naam: Anne Versteeg
Studentnummer: 1360116
Vak: Scriptie BA3
Vaknummer: 3ARX-0910ARCH
Begeleider: Drs. J. de Bruin
Specialisatie: Noordwest-Europa
Universiteit: Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie
Datum: 15 december 2016, Leiden
Versie: Definitieve versie

Inhoudsopgave

1. INLEIDING.....	4
1.1 HISTORISCHE ACHTERGROND.....	4
1.2 DE LIMES IN NEDERLAND.....	5
1.3 THEORETISCH KADER.....	7
1.4 ONDERZOEKSVRAGEN.....	10
1.5 METHODEN EN TECHNIEKEN.....	11
2. CASTELLUM ALBANIANA.....	12
2.1 ONDERZOEKSGESCHIEDENIS.....	12
2.2 HET CASTELLUM.....	13
2.3 DE VICUS.....	15
2.4 DE METAALVONDSTEN VAN CASTELLUM ALBANIANA.....	16
3. GESLACHTSGERELATEERD MATERIAAL.....	18
3.1 RINGEN.....	18
3.2 FIBULAE.....	22
3.3 PERSOONLIJKE VOORWERPEN.....	28
3.3.1 HAARNAALDEN.....	28
3.3.2 ARMBANDEN.....	29
3.3.3 HANGERS.....	30
3.3.4 OVERIGE PERSOONLIJKE VOORWERPEN.....	33
3.4 OVERIG METAAL.....	34
3.4.1 HUIDEHOUDELIJKE EN AGRARISCHE VOORWERPEN.....	34
3.4.2 WAPENS.....	34
3.4.3 INDUSTRIËLE VOORWERPEN.....	35
4. RESULTATEN.....	36
4.1 VONDSTEN MET VROUWELIJKE ASSOCIATIE.....	36
4.2 VONDSTEN UIT CASTELLUM ALBANIANA.....	37
4.3 VERDER ONDERZOEK.....	39
5. CONCLUSIE.....	41
SUMMARY.....	43
LITERATUURLIJST.....	44
BIJLAGEN.....	48
BIJLAGE 1: LIJST VAN FIGUREN.....	48
BIJLAGE 2: LIJST VAN TABELLEN.....	49

1. Inleiding

Het Romeinse militaire leven is nog steeds bron van onderzoek, waarbij de focus vaak wordt gelegd op mannen in militaire gemeenschappen en waarbij vrouwen binnen deze gemeenschappen buiten beschouwing worden gelaten (Van Driel-Murray 1997, 55). Dit onderzoek zal zich daarom richten op de aanwezigheid van vrouwen in West-Nederlandse Romeinse forten tussen de eerste en derde eeuw. Het *castellum Albaniana* in Alphen aan den Rijn en het materiaal hiervan afkomstig, is het onderwerp van dit onderzoek. Alle in dit stuk vermelde dateringen zijn na Christus, tenzij anders vermeld.

1.1 Historische achtergrond

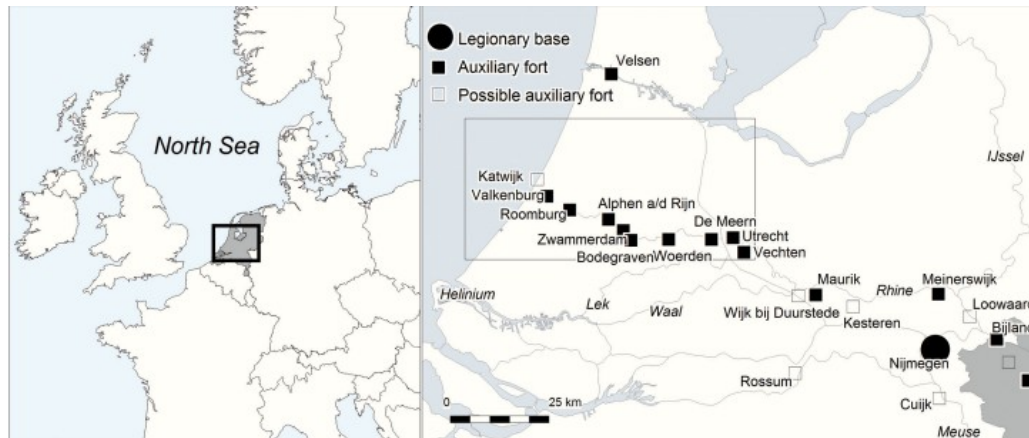
In de eerste en tweede eeuw groeide het Romeinse Rijk aanzienlijk onder keizer Augustus (Naerebout en Singor 2014, 351-352) door de toevoegingen van Egypte, Brittannië en Dacië en het verschuiven van de noordgrens van de Alpen naar de Donau (Naerebout en Singor 2014, 354). Uitgestrekt over meer dan 5 miljoen vierkante kilometer en met circa 60 miljoen inwoners bereikte het rijk een hoogtepunt (Kelly 2006, 1). Behalve aan de grensuitbreidingen van het rijk werd er ook veel aandacht besteed aan de pacificatie van eerder veroverde gebieden. De *pax Romana* betekende een periode van interne rust binnen het rijk (Naerebout en Singor 2014, 355).

Alhoewel er een algemeen beeld van interne rust bestond, was het bewaken en reguleren van de grenzen van het rijk van belang. Om een rijk van een dergelijke omvang te kunnen ondersteunen moesten veel Romeinse burgers en andere mannen dienst nemen in het leger. Het Romeinse leger was in de oudheid de grootste internationale organisatie ter wereld, met een totaal aantal van circa 300.000 soldaten in de eerste eeuw (Bowman 1994, 34).

1.2 De *limes* in Nederland

Vanaf het midden van de eerste eeuw na Christus werd er door de Romeinen gewerkt aan een militair systeem langs de Rijn in Nederland (Van Dinter 2013, 11). Vanaf het eind van de eerste eeuw maakte Nederland deel uit van de provincie *Germania Inferior*, een van de buitenste provincies van het Romeins Rijk. De *limes* was de grens van het Romeinse Rijk die twee eeuwen lang gebruikt werd, tot aan het einde van de derde eeuw (Jansma *et al.* 2014, 484). Deze *limes* liep in Nederland langs de Rijn en vormde zo een natuurlijke barrière (Haalebos 1997, 36). De *limes* werd primair als transportweg en verbindingroute gebruikt en functioneerde ook als patrouilleroute in het grensgebied (Luksen-IJtsma 2010, 113; Graafstal 2002, 6). Deze grens werd verdedigd door middel van *castella*, oftewel militaire forten, die het grensverkeer en transport over de rivier reguleerden en het rijk moesten beschermen (Naerebout en Singor 2014, 356; Graafstal 2002, 6). Pas vanaf het jaar 47 (Jansma *et al.* 2014, 484) werd de Rijn als noordelijke rijksgrens gebruikt, wat resulteerde dat *Albaniana* pas vanaf toen deel uitmaakte van de *limes* (Polak 2009, 945). *Castellum Albaniana* was niet het eerste fort in Nederland. Waarschijnlijk begon in 19/16 v.Chr. de bouw van het legioenskamp, de *castra*, in Nijmegen al en ook de forten Vechten, Velsen en Meinerswijk zijn eerder gebouwd (Polak 2009, 945; Graafstal 2002, 3). De *castella* werden verbonden door de zogenaamde *limesweg*, die ongeveer 4 meter breed was en in eerste instantie het uiterlijk had van een houten knuppelpad (Luksen-IJtsma 2010, 18). Later werd er ook gebruikt gemaakt van grind, zand en klei om de weg op te hogen (Luksen-IJtsma 2010, 20). De *limes* in Nederland werd erg goed bewaakt, alleen al tussen Katwijk en Utrecht werden acht forten gebouwd (fig.1) (Van Dinter 2013, 12). Deze *castella* waren in eerste instantie van hout gemaakt en relatief klein; ze werden dus niet gebruikt als verdedigingswerk, maar als een waarschuwingssysteem (Haalebos 1997, 38). Naast de *castella* werden ook na het jaar 47 wachttorens, havenfaciliteiten en andere voorzieningen gebouwd (Graafstal 2002, 6). Aan het einde van de eerste eeuw werd hier ook een weg met houten funderingen aan toegevoegd die de forten met elkaar verbond (Kooistra *et al.* 2013, 10). De wachttorens werden gebouwd om eerder vijandelijke activiteiten te

kunnen signaleren en de grens op een betere manier te kunnen verdedigen (Haalebos 1997, 38).

Figuur 1: Romeinse forten langs de limes in Nederland. Bron: van Dinter 2013, 12.

Soldaten in het Romeinse leger hadden verschillende etnische achtergronden. Het waren soms Romeinse burgers uit het Middellandse Zee gebied, maar vooral ook mannen uit onderworpen stammen vochten mee in het leger. Ze verbleven in militaire centra met aangelegene dorpen, oftewel *vici* (Haalebos 1997, 36). Legioenskampen, *castra*, lagen in Nederland verder in het achterland en werden gebruikt om legioenen in reserve te houden, zoals de *castra* in Nijmegen (Haalebos 1997, 38).

De legioenen waren de belangrijkste factor in het Romeinse leger, in tegenstelling tot de hulptroepen (*auxilia*). Een legioen bestond uit ongeveer 5.000 man in tien cohorten, met allemaal soldaten die Romeins staatsburger waren. In de *auxilia* zaten juist personen die geen Romeins staatsburger waren en dus afkomstig waren uit andere volkeren die in het Romeinse rijk woonden (Haalebos 1997, 38). Door de kleine afmetingen van de forten in de Rijndelta is het waarschijnlijk dat een fort één cohort kon huisvesten. Dit komt neer op ongeveer 480 soldaten (Kooistra et al. 2013, 13).

1.3 Theoretisch kader

Vaak blijven Romeinse militaire studies gefocust op mannen en imperialisme (Allison 2006, 1). Onder imperialisme verstaan we de processen en manieren waarop een rijk ontstaat en wordt gehandhaafd (Mattingly 2010, 6). Hierin ontbreekt vaak de aanwezigheid van vrouwen. Omdat vrouwen in klassieke bronnen over het militaire leven niet genoemd worden, wordt vaak aangenomen dat ze niet aanwezig waren, of een te kleine rol speelden binnen de forten om op te vallen en daardoor vergeten worden. Maar het feit dat aan de aanwezigheid van vrouwen getwijfeld wordt is bijzonder, aangezien mannen 25 jaar of soms wel hun hele leven in het Romeinse leger dienden (Van Driel-Murray 1997, 55). Het celibataire leven van een soldaat werd vroeger echter gezien als iets waar niet aan te twijfelen valt (Van Driel-Murray 1997, 55). Maar aangezien een man tijdens zijn dienst in het leger wel in contact kwam met vrouwen, bijvoorbeeld in de *vicus*, is het onwaarschijnlijk dat een soldaat gedurende zijn hele militaire carrière geen vrouw of kinderen kreeg.

Vroeger werd de afwezigheid van vrouwen in forten geweten aan het feit dat de efficiëntie van het leger zou verminderen wanneer de soldaten de afleiding zouden hebben van hun familie (Allison 2006, 1). Ook zouden de systematische lay-outs van forten niet geschikt zouden zijn om families te herbergen (Allison 2006, 18). Alhoewel Romeinse auteurs inderdaad schreven over de ongepastheid van vrouwen en families in gevechtszones, zijn er epigrafische bewijzen dat vrouwen wel degelijk aanwezig waren binnen militaire gemeenschappen (Allison 2006, 2).

Binnen het Romeinse leger was het voor de 'gewone' soldaten niet mogelijk om te trouwen. De huwelijksban werd door Augustus ingevoerd en door Septimius Severus in het jaar 197 opgeheven (Allison 2006, 2). In klassieke bronnen is niet specifiek te vinden over welke rangen binnen het leger het precies gaat, maar aan verscheidene grafstenen van hoge officieren te zien behoorden zij niet tot de benadeelde groep, aangezien namen van hun vrouwen hierop staan afgebeeld (Allison 2006, 2). De reden voor de huwelijksban was dat soldaten dan minder betaald hoefden te krijgen, omdat ze dan niet voor een vrouw en kinderen hoefden

te zorgen. Dit zorgde er ook voor dat de autoriteiten geen huisvesting voor de families hoefden te regelen en het voorkwam het ontstaan van weduwen die een pensioen uitkering zouden krijgen bij het overlijden van hun echtgenoot (Van Driel-Murray 1997, 57). Alhoewel het voor het rijk te duur was om de normale soldaten legitiem te laten trouwen, betekende het niet dat ze geen vrouw en kinderen konden hebben.

Het beeld dat bekend is over de inwoners van de Romeinse forten is dus aan herziening toe. Omdat er geen ruimte was voor vele andere bewoners zouden buiten soldaten alleen het personeel van de senior officieren aanwezig zijn. Handelaren en bediendes wonen buiten het fort in de *vicus* (Allison 2013, 1). De aanname dat de bewoners van militaire forten uitsluitend soldaten of officieren waren, heeft geleid tot de focus op militaire artefacten binnen Romeinse-militaire studies. Kleding van militaire aard en wapens krijgen meer aandacht dan artefacten die erop wijzen dat er ook andere activiteiten plaatsvonden of dat andere seksen of mensen van verschillende leeftijd binnen een fort aanwezig waren. Vaak krijgt kleding die in een militaire context gevonden is ook gelijk het label 'militair', alhoewel dat niet betekent dat alle kleding ook uitsluitend voor militaire doeleinden is gebruikt (Allison 2013, 4).

Door artefacten afkomstig uit militaire forten langs de *limes* te bekijken, is het mogelijk niet alleen de aanwezigheid van vrouwen aan te tonen, maar ook hun bewegingen en activiteiten te begrijpen en een inschatting te maken van de impact die zij op het fort hadden (Allison 2006, 1). Door het definiëren van geslachtsgerelateerde artefacten is het mogelijk om vrouwen binnen forten te traceren. De aanwezigheid van vrouwen valt makkelijker aan te tonen dan de rol die zij speelden binnen militaire gemeenschappen. Valt er aan het archeologisch materiaal af te leiden waar deze vrouwen zich mee bezig hielden? In *Vindolanda* bijvoorbeeld zijn schrijftabletten gevonden waarop brieven zijn geschreven door vrouwen van officieren die bestemd voor vriendinnen (Bowman 1994, 126-127).

Door archeologisch materiaal valt niet meer te twijfelen aan het feit dat vrouwen ook werkelijk deel uitmaakten van de militaire gemeenschappen. Door

onderzoek in *Britannia* is ook aangetoond dat het aan het begin van de eerste eeuw normaal was dat officieren van de cavalerie hun volledige familie huisvestten binnen het *praetorium*, ofwel het hoofdkwartier van het *castellum* (Bowman 1994, 56-57).

Archeologische materialen zoals leer en textiel zouden veel informatie kunnen geven over de aanwezigheid van vrouwen in Romeinse forten. Helaas blijven textiel en leer vaak slecht bewaard en wordt het dus meestal niet gevonden. Door de grote kennis van kleding en schoenmaten binnen de gemeenschappen van het Romeinse Rijk zou af te leiden zijn waar binnen het fort de vrouwen aanwezig waren, indien er genoeg resten zijn om het materiaal te kunnen analyseren.

Metalen artefacten zijn bij onderzoek naar de aanwezigheid van vrouwen wel goed te gebruiken, vooral omdat metalen artefacten in de Nederlandse Romeinse forten ook goed bewaard zijn gebleven. Bij sieraden is het eenvoudigst vast te stellen of ze in gebruik zijn geweest door een man of vrouw. Door afbeeldingen en historische beschrijvingen van kleding, of de aanwezigheid van bepaalde sieraden in graven, kan er van bepaalde artefacten worden aangenomen dat ze in vrouwelijk of mannelijk bezit waren geweest. Hoewel al eerder onderzoek is gedaan naar de aanwezigheid van vrouwen in Romeinse forten in Engeland en Zwitserland (Allison 2006; Furger 1990), blijven vrouwen lastig te herkennen in het archeologisch materiaal. Dit omdat sieraden voor meerdere doeleinden werden gebruikt, zoals op het hoofdstel van een paard of als decoratie voor hoge officieren. Om zeker te weten of een artefact in bezit is geweest van een vrouw, moet het toegeschreven kunnen worden aan vrouwelijke kleding, of aan een activiteit die alleen vrouwen uitvoerden (Allison 2006, 4).

Doordat de artefacten niet altijd even goed aantonen dat vrouwen ook daadwerkelijk aanwezig waren, wordt al gauw aangenomen dat ze geen rol speelden in het militaire leven. Echter, wanneer specifieke artefacten aan het mannelijke geslacht toegekend moeten worden, is dit in de praktijk net zo lastig als het definiëren van vrouwelijke artefacten (Van Driel-Murray 1997, 55). Veel activiteiten

zijn echter niet toe te schrijven aan één geslacht. De grenzen tussen wat mannen en vrouwen deden, vooral binnen Romeinse forten, zijn niet allemaal strikt te bepalen. In de meeste gevallen is er een overlap tussen mannelijke en vrouwelijke activiteiten (Allison 2013, 4).

Eén van de Romeinse forten in Nederland waarvan de vondsten goed gedocumenteerd zijn, is het fort *Albaniana* in Alphen aan den Rijn (Bakker en Bron 2013, 9). Met een grote hoeveelheid metalen artefacten afkomstig uit het fort onderscheidt dit fort zich van andere Romeinse forten in Nederland, en is het dus goed geschikt voor onderzoek naar de aanwezigheid van vrouwen.

1.4 Onderzoeksvragen

Dit onderzoek zal zich richten op het indelen naar geslacht van een selectie van de metalen artefacten uit het fort *Albaniana*. De metaalgroepen die besproken zullen worden zijn ringen, *fibulae*, haarnaalden, armbanden, hangers, overige persoonlijke voorwerpen, huishoudelijke en agrarische voorwerpen, wapens en industriële voorwerpen. Er is voor deze vondstcategorieën gekozen omdat er bij deze groepen al eens onderzoek is gedaan naar geslachtsgerelateerde vondsten, of omdat ze relatief eenvoudig in te delen zijn op geslacht. Hierdoor zal het mogelijk zijn om te onderzoeken of vrouwen niet alleen aanwezig waren in Alphen aan den Rijn, maar ook welke rol ze speelden binnen deze militaire gemeenschap. De hoofdvraag van deze scriptie is dan ook: waren vrouwen aanwezig binnen de Romeinse militaire gemeenschap in Alphen aan den Rijn, en hoe is dit aan te tonen door archeologisch materiaal?

De volgende onderzoeksvragen zullen centraal staan in dit onderzoek om te helpen bij het beantwoorden van de hoofdvraag:

1. Welke metalen voorwerpen zijn aan een specifiek geslacht toe te kennen?
2. In hoeverre zijn deze metalen voorwerpen aangetroffen in het castellum *Albaniana*?
3. Welke rol speelden vrouwen binnen het fort?

1.5 Methoden en technieken

Door middel van de catalogus 'Gered uit de Grond' (Bakker en Bron 2013), zal het materiaal dat afkomstig is uit het *castellum Albaniana* in Alphen aan den Rijn, onderzocht worden. In deze catalogus is een groot deel van de vondsten afgebeeld, met de afmetingen erbij. Om het onderzoek in te perken zal er, zoals eerder vermeld, alleen naar metalen voorwerpen gekeken worden. Aan de hand van onderzoek aan geslachtsgerelateerd materiaal, eerder uitgevoerd in Engeland en Zwitserland (Allison 2006; Furger 1990), zal gekeken worden welk materiaal valt in te delen op geslacht en welke activiteiten hier aan verbonden zouden kunnen worden. Op deze manier zal geprobeerd worden de onderzoeksvragen te beantwoorden.

In hoofdstuk 2 zal worden ingegaan op de vindplaats *castellum Albaniana* en de bijbehorende *vicus*. Eerder onderzoek en opgravingen zullen bekeken worden en vervolgens zal de context van het materiaal dat voor deze scriptie onderzocht wordt, besproken worden. In hoofdstuk 3 zal worden gekeken naar de specifieke categorieën geslachtsgerelateerd materiaal die zijn aangetroffen. Zit er specifiek vrouwelijk materiaal tussen? Metaalgroepen zoals sleutels en sloten, de uitrusting van een soldaat, munten en niet-metalen vondsten zullen niet worden meegenomen in het onderzoek. Deze groepen verschaffen te weinig informatie over de aanwezigheid van vrouwen. Hoofdstuk 4 is de synthese waarin de resultaten van het onderzoek worden gepresenteerd. Tenslotte zal het onderzoek worden afgesloten met een conclusie (hoofdstuk 5).

2. Castellum Albaniana

2.1 Onderzoeksgeschiedenis

Alphen aan den Rijn is de enige gemeente in Nederland met archeologische resten van twee *castella*. In de Romeinse tijd bevonden zich hier de legerkampen *Nigrum Pullum* (Zwammerdam) en *Albaniana* (Polak *et al.* 2004, 5). Beide forten maakten deel uit van de *limes* van het Romeinse rijk en stonden vermeld op de Peutingerkaart, een middeleeuwse kopie van een Romeinse wegenkaart (Polak *et al.* 2004, 12). Het behoud van het *castellum Albaniana* was helaas niet mogelijk door woningbouw in dit gebied, waardoor er werd gekozen voor het opgraven van de vindplaats (Polak *et al.* 2004, 19). Alhoewel er in 1959 voor het eerst delen van het *castellum Albaniana* werden opgegraven en deze opgravingen doorliepen tot 2009 (Polak *et al.* 2004, 17-20), waren er al sinds de 16^e eeuw Romeinse vondsten uit Alphen bekend. De eerste duidelijke grondsporen van het fort werden echter pas kort voor het tweede millennium aangetroffen bij opgravingen (Haalebos en Franzen 2000, 21). Het terrein van het *castellum* zelf was toen al redelijk beschadigd door bouwactiviteiten die vanaf de 17^e eeuw hebben plaatsgevonden, waardoor latere bouwfases slecht bewaard waren (Polak *et al.* 2012, 268).

De opgravingen die hierna zijn uitgevoerd waren voornamelijk op kleine schaal. Helaas zijn sommige opgravingen van het *castellum* ongepubliceerd gebleven, wat zorgt voor een incompleet beeld en het uitblijven van belangrijke informatie.

Vanaf 1985 werd er op verscheidene locaties in het centrum van Alphen aan den Rijn archeologisch onderzoek uitgevoerd onder leiding van Haalebos (Haalebos en Franzen 2000, 21; Polak *et al.* 2004, 19). Bij deze opgraving zijn drie putten opengelegd, waarvan één een deel van een houten barak uit de eerste eeuw opleverde (Haalebos en Franzen 2000, 22). Door de natte condities in dit gebied zijn veel belangrijke resten, waaronder hout van de militaire bebouwing, goed bewaard gebleven (Polak 2009, 945).

In de daaropvolgende opgravingen zijn nog meer delen van een houten gebouw aangetroffen (Haalebos en Franzen 2000, 37), een woonlaag die samenhangt met de *vicus* naast het *castellum* (Haalebos en Franzen 2000, 39), en een bouwinscriptie op een monumentale poort gebouwd door Septimius Severus (Haalebos en Franzen 2000, 113).

2.2 Het *castellum*

Het *castellum Albaniana* was een relatief klein fort. Het brede front van het *castellum* was op de Rijn gericht als grens- en transportbewaking. De twee korte zijdes van het fort lagen schuin, waardoor het fort de vorm een parallellogram had (Mulder 2004, 32). Dit kwam door de ongunstige landschappelijke situering op de drassige ondergrond aan de Rijn, waardoor het *castellum* relatief laag in het landschap lag (Mulder 2004, 37). Met een oppervlakte van circa één hectare is *castellum Albaniana* tot nu toe het kleinste bekende hulpstroepenfort in de provincie *Germania Inferior* (Haalebos en Franzen 2000, 187).

Waarom er voor deze exacte locatie is gekozen om het *castellum Albaniana* te bouwen is niet bekend. Wel lag het fort op een gunstige locatie die direct aan een oever grensde en dus per boot te bereiken was (Mulder 2004, 35). Het *castellum* lag aan de zuidzijde van de Rijn op de westelijke oever en een oude kronkelwaard (Polak *et al.* 2004, 41). Het *castellum* was gesitueerd op een voor-Romeins zandlichaam, bedekt met een kleipakket (Mulder 2000, 29-31).

Er zijn drie verschillende bewoningsperioden te onderscheiden, en minstens acht verschillende bouwfasen (Polak *et al.* 2004, 255). Het *castellum* werd eerst van hout gebouwd, net zoals de meeste *castella* in Nederland, tussen 41 en 69/70 (Polak *et al.* 2004, 249-251). De bouw van het *castellum* in het jaar 41 was onder leiding van keizer Caligula, en was mogelijk bedoeld als onderdeel van zijn plan om *Britannia* te veroveren (Polak *et al.* 2004, 249). De eerste bouwphase van het fort werd tijdens de Bataafse opstand in 69/70 vernietigd, met als gevolg dat het *castellum* opnieuw

opgebouwd moest worden. De tweede bouwfase is gedateerd van 70 tot het jaar 160, en de derde fase loopt tot en met het jaar 270 (Polak *et al.* 2012, 269). Waarschijnlijk werd het *castellum Albaniana* gelijktijdig gebouwd met het fort in Valkenburg (Polak 2009, 945).

Het is door archeologisch en historisch onderzoek bekend dat in verscheidene forten langs de limes soldaten van Norisch-Pannonische herkomst gelegerd waren. Deze soldaten waren afkomstig uit het hedendaagse Slovenië, Oostenrijk en West-Hongarije (Mommsen 1968, 18-19). Dit geldt ook voor het fort *Albaniana*, wat valt af te leiden uit het vondstmateriaal zoals bijvoorbeeld de acht Norisch-Pannonische *fibulae* die gevonden zijn. Verder is er veel materiaal gevonden met een Britse of Germaanse herkomst (Zander 2013, 92). Daarnaast is uit dakstempels gebleken dat er in de periode na 120 een Neder-Germaans leger aanwezig was in het *castellum* (Haalebos en Franzen 2000, 41; Polak *et al.* 2004, 254). Uit de periode hiervoor is maar één naam bekend, namelijk de *Cohors VI Breucorum*, een cohort van 480 man, afkomstig uit voormalig Joegoslavië (Polak *et al.* 2004, 254). Mogelijk zijn er alleen infanterie-eenheden gelegerd geweest in *castellum Albaniana*, aangezien er weinig paardentuig is gevonden, en er ook geen vermeldingen van soldaten uit cavalerie-eenheden zijn aangetroffen op naamplaatjes (Polak *et al.* 2004, 80). Ook de barakken wijzen op infanterie-eenheden (Polak *et al.* 2004, 254).

Het fort werd verdedigd door middel van een muur welke was gemaakt van aarde en hout, waarbij ook hoektorens geïncorporeerd waren. Het is mogelijk dat de lange zijdes van het *castellum* naast hoektorens ook nog tussentorens hadden, maar bewijs hiervoor is bij de opgravingen niet gevonden. Het is niet zeker of het *castellum* ook een poort had aan de achterkant van de constructie, ofwel een *porta decumana* (Polak *et al.* 2012, 268).

Na het midden van de tweede eeuw werd het *castellum* herbouwd met steen (Polak *et al.* 2004, 125). Binnen de steenbouwfase van het *castellum Albaniana*

konden drie verschillende fasen onderscheiden worden (Polak *et al.* 2004, 122). De eerste fase begon circa 160 en werd gekenmerkt door de bouw van een stenen weermuur en stenen poorten (Polak *et al.* 2004, 253). Door de veelvoorkomende overstromingen was het noodzakelijk om tijdens de tweede fase, aan het begin van de derde eeuw, deze poorten te herstellen. Bij deze bouwwerkzaamheden is ook de zuidpoort van het *castellum* hersteld (Polak *et al.* 2004, 253). In de tweede en derde bouwphase werd de westzijde van *castellum Albaniana* met bijna twintig meter uitgebreid en de noordzijde met circa dertien meter door hier een nieuwe muur te bouwen (Polak *et al.* 2004, 127). Waarschijnlijk eindigde de derde steenbouwphase rond het jaar 270. Tot deze tijd is het *castellum* waarschijnlijk in gebruik gebleven (Polak *et al.* 2004, 127). Tijdens de steenbouwphase van het *castellum* is ook de bekende bouwinscriptie uit de zuidpoort afkomstig, de *porta principalis dextra*, een van de belangrijkste vondsten uit de opgravingen tussen 1998 en 2002 (Haalebos en Franzen 2000, 113; Polak *et al.* 2004, 210). Door de benoeming van een consulaat en een sterfdag is de bouwinscriptie te dateren tussen 208 en 211, wat betekent dat het vervaardigd is tijdens de tweede fase van de steenbouwphase (Polak *et al.* 2004, 210-211).

2.3 De vicus

Het *castellum Albaniana* had naast het fort ook een *vicus* liggen. Dit is een militair-civiele nederzetting die onder toezicht stond van de kampcommandant van het fort, en geen eigen bestuur had (Van der Linden en Vos 2011, 186). Een *vicus* bestond voornamelijk uit inwoners die verbonden waren met het leger. In een *vicus* konden bijvoorbeeld veteranen wonen, maar ook vrouwen, kinderen, ambachtslieden en handelaren (Van den Linden en Vos 2011, 3). De bewoners van de *vicus* en de soldaten uit het *castellum* woonden niet op hetzelfde terrein, maar behoorden wel tot dezelfde militaire gemeenschap (Van der Linden en Vos 2011, 3). Werkzaamheden die werden uitgevoerd in een *vicus* stonden dan ook in dienst van de militaire gemeenschap (Van der Linden en Vos 2011, 186).

Bij andere forten, zoals bij Vechten en Valkenburg, is het onderzoek ook geconcentreerd geweest op het opgraven van de nabij gelegen *vici*. Bij het fort in Alphen aan den Rijn is dit niet het geval geweest. Er is daarom helaas weinig kennis over de *vicus* die naast het *castellum* lag (Haalebos en Willems 1999, 250).

2.4 De metaalvondsten van *castellum Albaniana*

Het materiaal waarop dit onderzoek is gebaseerd is niet direct afkomstig uit de opgravingen van het *castellum* zelf. Een aantal metaalvondsten uit de opgravingen van het *castellum* zijn gepubliceerd (Polak *et al.* 2004, 188-203). Het materiaal is gevonden uit de stort langs de provinciale weg de N11 in Alphen aan den Rijn, dat weer afkomstig is uit de Rijnbedding naast het *castellum*. Tijdens de gehele periode van bezetting van het *castellum Albaniana* lag deze Rijnbedding open. Het was dus als het ware een soort afvalplaats die gedurende de gehele periode van de bezetting van het fort gebruikt werd (Zander 2013, 91). De Rijnbedding werd pas uitgegraven tijdens bouwwerkzaamheden nadat het *castellum* was opgegraven. Het onderzoeken van deze bedding was tijdens de voorafgaande opgravingen niet mogelijk. De opvulling van de Rijnbedding moest dus plaatsmaken voor bouwputten. Met de stort uit deze bedding werd door professionele archeologen op dat moment niets gedaan en dit zorgde ervoor dat detectoramateurs en amateurarcheologen overgingen tot het verzamelen van de vondsten uit de stort (Bakker en Bron 2013, 8).

Ondanks het feit dat de Rijnbedding naast het *castellum* in de Romeinse tijd voornamelijk als afvalplaats werd gebruikt, is het ook mogelijk dat er via de rivier voorwerpen onbedoeld in terecht zijn gekomen. Deze toevalsdeposities behoren ook tot de vondsten, naast de doelbewuste deposities. Onder doelbewuste deposities behoren ook de voorwerpen die om bijzondere redenen gedeponeerd werden, bijvoorbeeld bij rituele verrichtingen (Bakker en Bron, 63). Bij Alphen aan den Rijn kwamen deze rituele deposities ook voor. Dit is vooral te zien aan verbogen wapens gevonden in de oeverzone (Polak *et al.* 2004, 203).

Alhoewel de oorspronkelijke locatie van het materiaal dus niet bekend is, aangezien er in vergraven grond is gezocht naar de vondsten, geeft het vondstmateriaal afkomstig uit deze stort wel een representatief beeld van het materiaal dat in het *castellum* circuleerde tijdens de periode van bezetting. Dit is onder meer gebaseerd op een vergelijking met de vondsten die zijn aangetroffen tijdens de eerder verrichte opgravingen (Zander 2013, 91). Hierdoor is het materiaal dat afkomstig is uit de stort langs de N11, toch geschikt om te gebruiken als basis voor dit onderzoek.

3. Geslachtsgerelateerd materiaal

Archeologisch materiaal is niet eenvoudig in te delen op geslacht. Archeologen geven het materiaal dat in forten aangetroffen wordt, vaak het label 'mannelijk' door de militaire associatie met het fort. Niet elk materiaal dat in een militaire context gevonden wordt is echter perse mannelijk. Het aantonen van vrouwelijk bezit bij voorwerpen is lastig, maar wanneer het materiaal op specifiek mannelijk bezit ingedeeld zou moeten worden is dit net zo lastig (Van Driel-Murray 1997, 55). Het is redelijk om aan te nemen dat materiaal behorende bij bepaalde activiteiten bij een bepaald geslacht horen. Dit is bijvoorbeeld zo met wapenuitrusting voor mannen, en spingerei voor vrouwen (Allison 2006, 7).

Ook zijn er activiteiten die geacht werden door vrouwen uitgevoerd te zijn, maar die binnen forten wel door mannen gedaan werden. Activiteiten als textielbewerking, weven en het maken van kleding werden ook door mannen uitgevoerd (Dixon 2001 in Allison 2006, 5). Bij ringen en armbanden is aan de hand van de diameter relatief goed vast te stellen of deze toebehoorden aan een man of aan een vrouw (Furger 1990, 49). Bij *fibulae* wordt naar de grootte, iconografie en vondstensembles van grafgraven gekeken om te determineren aan welk geslacht het gerelateerd is (Zander 2013, 89). Normaal vallen *fibulae* en vingerringen ook onder persoonlijke voorwerpen, maar omdat deze in zulke grote getalen gevonden zijn, worden die apart behandeld en zullen ze bij de overige persoonlijke voorwerpen achterwege gelaten worden. Andere kledingonderdelen en eventuele sieraden vallen wel onder persoonlijke voorwerpen. Bij overige metalen voorwerpen, zoals industriële voorwerpen, wordt vooral gekeken naar de activiteit die met het voorwerp geassocieerd is. Voerden vrouwen of mannen deze activiteiten uit?

3.1 Ringen

In de Romeinse tijd werden door zowel mannen als vrouwen aan elke vinger ringen gedragen (Allison 2013, 80). Er zijn bij de stort afkomstig uit de Rijnbedding uit

Alphen aan den Rijn in totaal 33 ringen gevonden, waarvan 27 duidelijke persoonlijke kenmerken hebben zoals decoratie. Er zijn ook 5 ringen die heel eenvoudig zijn, en daarom in Bakker en Bron 2013 ook worden ingedeeld bij 'Overige metalen voorwerpen' (Nieuwenkamp 2013a, 157).

Alhoewel deze vijf simpele koperen of bronzen ringen geen specifieke persoonlijke kenmerken hebben zoals een zegelsteen of andere decoratie, bevatten vier van de vijf ringen een diameter die gelijk is aan de ringen die dat wel hebben. Het is dus mogelijk dat ook deze simpele ringen wel persoonlijke voorwerpen waren, en dat is waarom ze ook in deze studie zijn opgenomen (tab. 1). De ring met een diameter van 3,2 centimeter en zonder persoonlijke kenmerken is dan waarschijnlijk ook de enige die voor andere doeleinden is gebruikt dan voor persoonlijk gebruik, aangezien de ring waarschijnlijk te groot is geweest om te kunnen dragen.

Tabel 1: Ringen gevonden in Alphen aan den Rijn; een verhouding tussen kwantiteit en diameter. Bron: naar Bakker en Bron 2013. 109-157.

Ringen gevonden in N11 stort		Ook ringen zonder duidelijke persoonlijke toekenning meegerekend	
Diameter (in cm)	Aantal	Diameter	Aantal
1,5	1	1,5	1
1,6	2	1,6	2
1,7	3	1,7	4
1,8	2	1,8	2
1,9	-	1,9	-
2	10	2	10
2,1	4	2,1	4
2,2	1	2,2	2
2,3	1	2,3	3
2,4	1	2,4	1
2,5	2	2,5	3
3,2	-	3,2	1
Totaal:	27		33

De meeste gevonden ringen zijn gemaakt van brons, koper of ijzer en zijn versierd met halfedelstenen. Vaak zijn op deze halfedelstenen godheden afgebeeld, die de drager zouden moeten beschermen (Bakker en Bron 2013, 105). Hoewel zowel

mannen als vrouwen ringen droegen met afgebeelde godheden en decoraties, zitten er tussen de aangetroffen ringen een aantal met een uitermate kleine diameter. De kleinste ring die is aangetroffen, met een diameter van 1,5cm, is een ring van ijzer/brons (fig. 2). Deze ring heeft een simpel uiterlijk, zonder halfedelsteen, maar is met een bronzen knop versierd, welke wellicht een oog symboliseert om kwade geesten mee te weren of de drager geluk te brengen (Bakker en Bron 2013, 109).

Er is eerder onderzoek gedaan door Alex Furger naar verschillende ringafmetingen en typen ringen afkomstig uit de periode tussen de tweede helft van de 1^e eeuw en de eerste helft van de 4^e eeuw. Het betrof hier vondsten uit het Romeinse fort Kaiseraugst in Zwitserland (Furger 1990, 49). Van tientallen ringen zijn alle diameters opgemeten en vergeleken met andere Romeinse ringen en hedendaagse ringmaten (Furger 1990, 49-50). Hieruit bleek dat de meest gebruikelijke diameter bij ringen van vrouwen circa 1,75 cm was (Furger 1990, 49). Met uitzondering van een mannelijke ring met een diameter van 1,3 cm, hadden de ringen die behoorden tot mannen een diameter tussen 1,9 cm en 2,4 cm. Ringen met een diameter tussen 1,3 cm en 1,43 cm waren waarschijnlijk afkomstig van kinderen (Furger 1990, 51). De ringen gevonden in de stort uit de Rijnbedding komen overeen met deze diameters. Dit zou betekenen dat van het totaal aantal ringen 9 een vrouwelijke maat zouden hebben, en 23 ringen een mannelijke maat. De ring met een diameter van 3,2 cm wordt hier buiten beschouwing gelaten aangezien deze waarschijnlijk niet de functie had van een vingerring. Het is mogelijk dat sommige van de grotere maten bij de vrouwenringen ook van een man afkomstig kunnen zijn, maar hetzelfde geldt ook voor kleinere

mannenringen die ook door vrouwen gedragen zouden kunnen zijn (Allison 2013, 81; Furger 1990, 51).

Door de hoeveelheid ringen met een kleinere diameter kan verondersteld worden dat een aantal hiervan door vrouwen gedragen is. Bij de ringen met een diameter van 1,6 cm, net zoals de ring met een diameter van 1,5 cm, gaat het om relatief simpele ringen. Ze zijn niet versierd met een halfedelsteen, maar zijn alleen van brons of ijzer. De bronzen ring (fig. 3) heeft wel een afbeelding van Victoria ingegraveerd, de godin van de overwinning (Bakker en Bron 2013, 109). De meeste vrouwenringen zijn minder versierd en minder opvallend dan de ringen met een grotere diameter, zoals een ring met een gem waarop een godheid is uitgebeeld (fig. 4). Deze ring heeft een diameter van 2,3 cm.

Figuur 3: Vingerring van brons (diameter 1,6 cm) met de afbeelding van Victoria, godin van de overwinning. Bron: Bakker en Bron 2013, 109 (7.30).

Figuur 4: Vingerring met een diameter van 2,3 cm en een afbeelding van een godheid. Waarschijnlijk afkomstig van een man. Bron: Bakker en Bron 2013, 111 (7.39).

3.2 Fibulae

Fibulae zijn mantelspelden, waarbij de beugel en de naald bij elkaar gehouden worden door middel van een veerinrichting of een scharnier (Van Buchem 1941, 11). *Fibulae* werden al vanaf de vroege bronstijd gebruikt als een manier om kleding bij elkaar te houden in plaats van het gebruik van knopen (Van Buchem 1941, 13). In de Romeinse tijd werd het gebruik van dit voorwerp zo gewoon dat men *fibulae* vaak associeert met de Romeinse tijd. In eerste instantie was het een functioneel voorwerp, maar door uitgebreide versieringen kan de *fibula* ook als sieraad worden gezien (Zander 2013, 89). In principe werd de *fibula* op de schouder gedragen, behalve wanneer het de functie van sieraad vervulde; dan werd de *fibula* op de borst gedragen, wat voornamelijk door vrouwen gedaan werd (Van Buchem 1941, 36).

De vorm en de grootte van een *fibula* kan aangeven wanneer, waar en hoe hij gemaakt werd, maar ook waarvoor hij gebruikt werd (Allison 2013, 42). Vrouwen hadden, in tegenstelling tot mannen die vaak maar één *fibula* droegen, over het algemeen meer *fibulae* nodig voor hun kleding. Alhoewel de *fibula* in de Romeinse tijd een veelgebruikt object was, had niet elke vorm van kleding een *fibula* nodig. Traditionele Romeinse kleding bevatte geen *fibulae* en riemen (Allison 2013, 338).

Doordat *fibulae* een veel voorkomende groep metaal is bij Romeinse opgravingen en vanwege het feit dat ze onderhevig zijn aan mode trends is het een interessante categorie met een grote archeologische waarde (Van Buchem 1941, 13). Daarnaast is het bij sommige typen *fibulae* ook mogelijk om ze bij een bepaald geslacht te plaatsen, of te herkennen als militaire *fibulae* doordat verscheidene types gevonden zijn in graven bij alleen vrouwen of alleen mannen in combinatie met een specifieke klederdracht (Zander. 2013, 89; Allison 2006, 5). In tabel 2 staan de *fibulae* en hun aantallen die in de stort uit de Rijnbedding bij Alphen aan den Rijn zijn gevonden (tab. 2). In deze tabel zijn alleen de types die door vrouwen zijn gedragen meegenomen.

Het totale materiaal is bestaat uit 188 *fibulae*, maar door de prehistorische datering van de *Nauheimfibula* is deze weggelaten uit het overzicht. In de tabel worden twee soorten scharnier*fibulae* onderscheiden. Dit is vanwege het feit dat de ene soort scharnier*fibulae* Vroeg-Romeins is, en de tweede categorie scharnier*fibulae* Midden-Romeins is (Zander 2013, 89). Wel moet vermeld worden dat van de totale hoeveelheid *fibulae* die gevonden zijn, 56% uitsluitend een vrouwelijke associatie heeft (Zander 2013, 93). Dit betekent dus dat de meerderheid van de *fibulae* die zijn gevonden alleen door vrouwen werden gedragen. Daarnaast zijn er nog combinatie categorieën, waarbij het mogelijk is dat sommige typen gedragen werden door mannen en/of vrouwen, of dat ze een vrouwelijke en/of militaire context hebben. Met een vrouwelijke en/of militaire context wordt bedoeld dat de *fibulae* veelal in militaire complexen voorkwamen, maar daarbuiten in rurale gebieden alleen in vrouwelijke context aangetroffen werden (Zander 2013, 90). Wanneer deze categorieën ook meegerekend zouden worden, is het zo dat 69% van alle gevonden *fibulae* mogelijk door vrouwen gedragen werd. Door het meenemen van *fibulae* die door mannen en vrouwen gedragen kunnen zijn, is dit percentage redelijk hoog. Het betekent dat 23% van de *fibulae* uitsluitend door mannen gedragen werd. Alhoewel het waarschijnlijk is dat een deel van de *fibulae* die door vrouwen werd gedragen afkomstig is uit het fort, kan het ook zijn dat er *fibulae* uit de *vicus* terecht zijn gekomen in de Rijnbedding. Doordat vrouwen twee *fibulae* droegen en mannen vaak maar één, is het ook hierom mogelijk dat er meer *fibulae* zijn gevonden die door vrouwen gedragen kunnen zijn. Bij vrouwelijke klederdracht uit de midden- en hogere klassen is vaak een cilindervormige tuniek de norm. Deze wordt door middel van twee *fibulae*, geplaatst op de schouders, bij elkaar gehouden (Zander 2013, 89). Regelmatig worden deze *fibulae* ook met elkaar verbonden door middel van een ketting (Zander 2013, 89).

Er zijn twee zogenaamde *Colchesterfibulae* op de stort in Alphen gevonden, waar nog een ketting aan vast zat (fig. 5). De *Colchesterfibulae* is een Brits type *fibulae*. Door de aanwezigheid van de ketting gaat het hier vermoedelijk om een *fibula* die door een vrouw is gedragen, wellicht zelfs een Britse vrouw die aanwezig was in het fort of in de *vicus*. Alhoewel deze *Colchesterfibula* waarschijnlijk in het bezit was van een vrouw, heeft dit type *fibulae* voornamelijk een militaire connotatie en wordt vaker in militaire gemeenschappen aangetroffen (Zander 2013, 90).

Bij Romeinse soldaten was de *fibula* een standaard onderdeel van het tenue en wordt daarom veel gevonden in militaire contexten. Over het algemeen werden *fibulae* door soldaten gebruikt om een zware mantel op hun rechterschouder vast te zetten, waardoor deze spelden vaak zwaarder zijn dan de *fibulae* gebruikt door normale burgers en de *fibulae* die gedragen zijn door vrouwen (Zander. 2013, 89).

Een ander opvallend type *fibula* dat in de stort is aangetroffen is de *rozetfibula* (fig. 6). De namen *trompetfibula* en *rozetfibula* zijn afgeleid van de vorm van de beugel van de *fibula* (Van Buchem 1941, 13). Er is van dit type maar één exemplaar gevonden, en deze heeft een bijzondere positie ten opzichte van de andere types, omdat de *rozetfibula* voornamelijk wordt geassocieerd met inheemse Gallische vrouwen en hun klederkracht (Haalebos 1986, 73). Daarnaast worden *rozetfibulae* niet of nauwelijks gevonden in militaire gemeenschappen (Haalebos

1986, 73). Mogelijk was er dus in de militaire gemeenschap van *castellum Albaniana* een Gallische vrouw aanwezig.

Tabel 2: De typen en hoeveelheden *fibulae* die in de stort zijn gevonden en die met een vrouwelijk karakter te maken hebben, gesorteerd op datering. Bron: naar Zander 2013, 89-104.

Fibulae types gevonden in Alphen aan den Rijn				
Type	Context	Aantal	Datering	Militair?
Haakfibulae	m/v	7	Vroeg-Romeins	
Knikfibulae	m/v	4	Vroeg-Romeins	
Ogenfibulae	m/v	13	Vroeg-Romeins	
Rozetfibulae	v	1	Vroeg-Romeins	
Colchesterfibulae	v	2	Vroeg-Romeins	x
Scharnierfibulae	v	11	Vroeg-Romeins	
Polden-Hill fibulae	v	3	Midden-Romeins	x
Trompetfibulae	v	1	Midden-Romeins	x
Scharnierfibulae	v	12	Midden-Romeins	
Schijffibulae	v	11	Midden-Romeins	
Draadfibulae	v	63	Midden-Romeins	
Tweeledige voetboogfibulae	v	1	Laat-Romeins	
Totaal		129		

Figuur 6: Rozetfibula, gevonden in de stort afkomstig uit de Rijnbedding. Bron: Zander 2013, 97 (6.35).

Alhoewel de *Colchesterfibula* en de *rozetfibula* beide een Vroeg-Romeinse datering hebben, zijn er ook *fibulae* uit de Midden-Romeinse tijd gevonden die wellicht door vrouwen gedragen kunnen zijn. De *trompetfibula* die in de stort is aangetroffen (fig. 7) wordt normaliter ook geassocieerd met vrouwelijke klederdracht. Net als bij de *Colchesterfibula* is het mogelijk dit type in een militaire context te plaatsen (Zander 2013, 90). *Trompetfibulae* worden nauwelijks gevonden in Nederland en zijn bijzonder omdat ze een vreemde herkomst hebben. Ze zijn meestal afkomstig uit *Britannia*, *Germanië* of *Pannonia* (Haalebos 1986, 61). De

Colchesterfibula, rozetfibula en de trompetfibula zouden er op kunnen wijzen dat er meerdere vrouwen van vreemde herkomst aanwezig waren in de militaire gemeenschap van *castellum Albaniana*.

Figuur 7: Trompetfibula van brons. Bron: Zander 2013, 99 (6.46).

Figuur 8: Een scharnierfibula met de kleinst gevonden afmetingen, waarschijnlijk afkomstig van een kind. Bron: Zander 2013, 100 (6.61).

Hetzelfde geldt voor de scharnierfibulae, waarvan er in totaal in Alphen aan den Rijn 22 zijn gevonden. Alhoewel scharnierfibulae vaak aangetroffen worden in militaire contexten (Haalebos 1986, 46-47), worden ze veelal geassocieerd met vrouwelijke klederdracht (Zander 2013, 90; Haalebos 1986, 47). Deze associatie is ontstaan door het regelmatig voorkomen van paren scharnierfibulae in graven, wat er op lijkt te wijzen dat ze veelal door vrouwen zijn gedragen (Haalebos 1986, 47). Het is dan ook waarschijnlijk dat in ieder geval een deel van de scharnierfibulae afkomstig uit *castellum Albaniana* gedragen geweest zijn door vrouwen.

Bij de scharnierfibulae uit de Midden-Romeinse tijd zit een opvallend exemplaar met een zeer kleine afmeting van maar 3,3 centimeter lang (fig. 8). Ook is er een haakfibula uit de Vroeg-Romeinse tijd gevonden met een lengte van 3,5

centimeter. Van Buchem wijst er in zijn onderzoek over de *fibulae* uit Nijmegen op dat zeer kleine *fibulae* wellicht door kinderen gedragen zullen zijn (Van Buchem 1941, 43). Hierbij wijst hij op meerdere typen fibula van circa 3,1 centimeter lang (Van Buchem 1941, Pl V-Pl XII). Dit zou erop kunnen wijzen dat deze scharnier- en haak*fibulae* afkomstig uit Alphen aan den Rijn gedragen zijn geweest door een kind, of wellicht door een kleine vrouw. Verder worden haak*fibulae* vaker paarsgewijs aangetroffen in graven. Dit wijst dat ze gedragen zijn door vrouwen (Haalebos 1986, 25).

Naast de haak*fibulae* worden ook boog*fibulae* en knik*fibulae* paarsgewijs aangetroffen in graven van vrouwen (Haalebos 1986, 28; Haalebos 1986, 31). Van beide soorten *fibulae* zijn er vier aangetroffen in de stort afkomstig van *castellum Albaniana* (Zander 2013, 93). Tijdens de opgravingen van het *castellum* in 2001 en 2002 zijn er ook negen knik*fibulae*, twee boog*fibulae* en één haak*fibulae* aangetroffen (Erdrich 2004, 197). Dit komt dus overeen met de *fibulae* afkomstig uit de stort van de Rijnbedding.

Bij vele typen *fibulae* kan er verband worden gelegd met vrouwelijke klederdracht door het aantreffen van de *fibulae* in paren. Door de grote hoeveelheid van deze typen *fibulae* uit de stort lange de N11 is het aannemelijk dat er een deel van de aangetroffen *fibulae* door vrouwen is gedragen. Dit wijst er op dat vrouwen vermoedelijk aanwezig waren binnen de militaire gemeenschap van *castellum Albaniana*.

3.3 Persoonlijke voorwerpen

3.3.1 Haarnaalden

Een voorbeeld van persoonlijke voorwerpen die wellicht aan een geslacht gerelateerd kunnen worden zijn haarnaalden. Haarnaalden werden door Romeinse vrouwen gedragen om hun ingewikkelde haarstijlen vast te houden, of ze werden

gebruikt als een sieraad. Ze kwamen in gebruik in het midden van de 1^e eeuw, toen haarstijlen van vooraanstaande vrouwen complexer werden (Allison 2013, 77).

Figuur 9: Een haarnaald versierd met vrouwelijke symbolen. Bron: Bakker en Bron 2013, 113 (7.58).

In de stort uit de Rijnbedding is een vijftal haarnaalden gevonden. Hiertoe behoort ook een haarnaald met een bijzondere versiering (fig. 9). Deze haarnaald bevat aan het uiteinde een rechterhand, die in haar vingers de buste van een vrouw vasthoudt. Wellicht is dit de buste van Venus. Verder is de hand nog versierd met een armband en een lotusbloem (Bakker en Bron 2013, 113). Door de plaatsing van de sierlijke hand met de armband en de vrouwelijke buste die door de hand vast gehouden wordt, doet deze haarnaald gelijk vrouwelijk aan. Daarbij staat de lotusbloem bij meerdere culturen symbool voor vruchtbaarheid (Kandeler en Ullrich 2009, 2462-2463). Er zijn in Romeinse context ook soortgelijke haarnaalden gevonden waarbij de hand in plaats van een buste een parel of een venusschelp vasthoudt (Bakker en Bron 2013, 113).

Opvallend aan deze rijk versierde haarnaald is ook dat hij aanzienlijk groter is dan de rest (tab. 3). De andere vier haarnaalden die zijn gevonden zijn niet alleen korter, maar ook minder breed. Waarschijnlijk was deze haarnaald dan ook bedoeld om op te vallen wanneer het gedragen werd, wellicht als een symbool van status. Een grote en brede haarnaald zal dan waarschijnlijk ook bedoeld zijn om een flink uitgedost kapsel omhoog te houden. De enige andere haarnaald die langer is, heeft

niet dezelfde dikte. Ook is deze haarnaald niet versierd, maar bevat slechts een ovale knop aan het uiteinde (Bakker en Bron 2013, 113).

Tabel 3: De vijf in Alphen gevonden haarnaalden. Een vergelijking tussen verschillende haarnaalden aan de hand van lengte en breedte. Bron: naar Bakker en Bron 2013, 113.

Vijf haarnaalden uit stort N11

Lengte in cm	Breedte	Kenmerken
6,3	0,7	
7,2	0,7	
8,6	1,2	
12,7	1,1	
13	1,9	Buste van vrouw (Venus?) vastgehouden door hand met armband en lotusbloem

3.3.2 Armbanden

Naast haarnaalden, ringen en *fibulae* zijn er ook vijf armbanden in de stort langs de N11 aangetroffen, waarvan er vier zijn gepubliceerd (Bakker en Bron 2013, 112). Soms werden armbanden toegekend aan soldaten vanwege hun dapperheid, alhoewel deze armbanden vaak niet gedragen werden (Allison 2013, 81). Armbanden worden soms gevonden in graven van mannen in Engeland, maar vaak worden ze aangetroffen in graven van vrouwen. Ze werden dan ook werkelijk gedragen door vrouwen (Cool 2004 in Allison 2013, 83). Het zijn geen voorwerpen die uitsluitend vrouwelijk zijn, maar de kans dat ze door mannen werden gedragen is klein.

Van de armbanden gevonden in Alphen aan den Rijn, zijn er maar twee compleet, alhoewel één daarvan zo aangetast is dat de diameter niet meer te bepalen is. Van de andere twee gepubliceerde armbanden zijn alleen fragmenten over. Een vergelijking maken tussen de afmetingen van de verschillende armbanden is dus niet mogelijk.

De best bewaard gebleven armband (fig. 10) is een schuifarmband van lood en tin, met een diameter van tien centimeter. Doordat van de andere armbanden

geen diameter bekend is, is het helaas niet mogelijk om deze te vergelijken. De armband zelf is relatief simpel, zonder enige decoratie. Alhoewel deze armband niet te dateren valt, zijn de fragmenten van de andere drie armbanden wel gedateerd, namelijk rond de 1^e eeuw (Bakker en Bron 2013, 112). Het is mogelijk dat in ieder geval een deel van de armbanden in het bezit was van vrouwen, aangezien mannen ze normaliter niet droegen. Helaas geven de armbanden ons te weinig informatie om een daadwerkelijke conclusie te trekken.

3.3.3 Hangers

Figuur 10: De enige complete armband gevonden in de stort langs de N11. Bron: Bakker en Bron 2013, 112 (7.50).

In Alphen aan den Rijn zijn op de stort 15 hangers aangetroffen (Hagedoorn 2013, 79). In de catalogus wordt aangenomen dat deze hangers afkomstig zijn van paardentuig en worden daarom ook hierbij ingedeeld. Bij de persoonlijke voorwerpen staan dan ook geen hangers vermeld. Bronzen hangers worden vaak geassocieerd met paarden, omdat ze ook gebruikt werden om het paardentuig te versieren bij de cavalerie, om op die manier indruk te maken op de vijand (Hagedoorn 2013, 79; Allison 2006, 6; Bishop 1988, 107). Maar deze bronzen hangers, en ook hangers van ander materiaal, worden ook aangetroffen in huiselijke contexten en graven van vrouwen, waarbij ze gevonden worden naast ringen en andere persoonlijke voorwerpen (Allison 2013, 87). Hetzelfde geldt voor kralen die vaak aangetroffen worden op het hoofdstel van paarden. Deze worden over het algemeen altijd als versiering van paardentuig gezien, terwijl deze kralen ook voorkomen in militaire forten zonder cavalerie-eenheden (Allison 1997, 80). Het is ook onwaarschijnlijk dat er een ruitereenheid in het fort gelegd is geweest (Polak *et al.* 2004, 192). Het zou dus mogelijk kunnen zijn dat dit soort hangers voor andere doeleinden gebruikt zijn geweest dan slechts het versieren van een paardentuig. Ze

kunnen bijvoorbeeld ook gebruikt zijn als sieraden of een andere vorm van decoratie (Allison 1997, 80; Allison 2013, 87).

Figuur 11: Driebladhanger.
Bron: Hagedoorn 2013, 81
(5.3).

Hangers zoals een driebladhanger (fig. 11) zijn vrijwel zeker deel van de uitrusting van het paard. Deze vorm van hangers komt ook vaak voor op historische afbeeldingen of sculpturen, en komt het meeste voor in de 1^e eeuw. Bij veel van dit soort grotere hangers is het waarschijnlijker dat ze door paarden zijn gedragen dan door vrouwen (Bishop 1988, 96).

Figuur 12: Hanger van brons met
een oog en vier gaatjes. Bron:
Hagedoorn 2013, 82 (5.11).

Figuur 13: Kleine hanger met
eikelvormig uiteinde. Bron:
Hagedoorn 2013, 32 (5.18).

Wanneer de vijftien aangetroffen hangers vergeleken worden op lengte en breedte (tab. 4), is het mogelijk te zien dat het inderdaad voornamelijk om zwaardere en grotere hangers gaat, wat wijst op het behoren tot een paardenuitrusting. Maar wat deden al deze hangers voor paardentuigen in het fort als er hoogstwaarschijnlijk geen cavalerie-eenheid gelegerd is geweest (Polak *et al.* 2004, 80)? De kleinste hanger die is gevonden is tevens de enige die in de stort is aangetroffen van dit type. Het gaat om een hanger van brons, met een oog en vier gaatjes (fig. 12) (Hagedoorn 2013, 82). De hanger is niet de meest gedecoreerde hanger, maar door de

afmetingen is het onwaarschijnlijk dat deze hanger gebruikt is op het paardentuig om indruk te maken op de vijand. Hetzelfde geldt voor de iets langere, maar smallere hanger met een eikelvormig uiteinde (fig. 13). In de typologie van hangers afkomstig van paardentuigen samengesteld door Bishop zitten geen soortgelijke hangers (Bishop 1988, 142-156).

Helaas zijn er voorwerpen die door degradatie, zoals corrosie, niet meer met

Hangers uit stort N11

Type	Lengte	Breedte
Hanger met vier gaatjes	2,5	1,2
Hanger met eikelvormig uiteinde	2,7	0,7
Bladhanger	3	2,3
Ruitvormige hanger	3,1	2,2
Golvende hanger	3,3	0,8
Driebladhanger	3,3	2,9
Hartvormige hanger	3,6	2,7
Druppelvormige hanger	3,8	1
Symmetrische hanger	3,9	2,5
Cilindervormige hanger	4,2	1
Bladhanger	4,4	1,9
Hanger met ruitvormig uiteinde	5	2,1
Ronde hanger	5	3,6
Ruitvormige hanger	5,6	2,5
Halvemaan vormige hanger	7,6	6,1

zekerheid in te delen zijn bij bepaalde categorieën. Bij deze ongedetermineerde stukken zitten wel nog 7 objecten die waarschijnlijk hangers zijn en overeenkomen qua afmetingen met de andere gevonden hangers (Nieuwenkamp 2013b, 174-175). Deze hangers bevatten geen afwijkende afmetingen of bijzondere decoratie en zijn hoogstwaarschijnlijk gebruikt voor een paardentuig.

Alhoewel het onwaarschijnlijk is dat alle hangers uit de stort afkomstig van het *castellum Albaniana* gebruikt zijn voor paardentuig en aangezien er vermoedelijk geen cavalerie-eenheid heeft gezeten, is het relatief lastig het bezit van deze hangers toe te kennen aan vrouwen. Opvallend is ook dat er binnen de opgravingen van het castellum zelf, in vergelijking met andere metalen objecten, nauwelijks objecten afkomstig van paardentuig en ruitruijstrusting zijn aangetroffen (Zee 2004, 191-192).

De hoeveelheid hangers die uit de Rijnbedding komen zijn dan ook in veel grotere getalen aangetroffen dan de hoeveelheid die bij de opgravingen van het *castellum Albaniana* zelf is aangetroffen. De aanwezigheid van kleinere hangers valt daarom zeer op en zou dus eventueel gezien kunnen worden als een vorm van decoratie in plaats van behorende tot een paardentuig.

3.3.4 Overige persoonlijke voorwerpen

Onder overige persoonlijke voorwerpen vallen de artefacten die wel persoonlijke kenmerken vertonen, zoals sieraden of onderdelen van kledij, maar die niet bij een van de andere categorieën in te delen zijn. Kettingen die bestaan uit schakels vallen in deze categorie. Een aantal van de aangetroffen losse kettingen behoren waarschijnlijk bij *fibulae*, maar het is ook mogelijk dat ze gebruikt zijn voor huishoudelijke doeleinden (Nieuwenkamp 2013a, 153). Van deze categorie is dusdanig weinig gevonden dat er niet te concluderen valt of het om vrouwelijk of mannelijk materiaal gaat.

3.4 Overig metaal

3.4.1 Huishoudelijke en agrarische voorwerpen

Artefacten die tot nu zijn besproken zijn allemaal persoonlijke voorwerpen die onderdeel zijn van kledij of sieraden. Andere artefacten kunnen echter ook worden toegeschreven aan een bepaald geslacht. Bij overige metalen voorwerpen behoren bijvoorbeeld huishoudelijke voorwerpen, zoals olielamponderdelen, lepels, pannen en deksels (Nieuwenkamp 2013c, 121). Ook metalen objecten zoals sleutels en onderdelen van sloten zijn veel gevonden (Keizer 2013, 125-126). Daarnaast zijn er op de stort ook veel werktuigen, zoals beitels, boren, een smidstang, sikkels, priemen, schrapers, pennen, naalden, messen, vishaken en een officiersmes aangetroffen (Bakker en Bron 2013, 135). De activiteiten die met deze voorwerpen te maken hadden, bijvoorbeeld agrarische activiteiten, worden beschouwd als mannelijke activiteiten in zowel militaire als civiele gemeenschappen (Allison 2013, 91; Kampen 1981, 118-126). Alhoewel mannen dit werk uiteraard hebben

uitgevoerd, kan verondersteld worden dat dit niet uitsluitend door mannen werd gedaan. Bekend is dat vrouwen zich ook met metaalbewerking en het maken van mozaïeken (Kampen 1981, 110-120), waardoor het mogelijk is dat vrouwen ook andere beroepen vervulden waarvan in eerste instantie gedacht werd dat ze voornamelijk door mannen uitgevoerd werden.

3.4.2 Wapens

Van sommige objecten, zoals het officiersmes, is met zekerheid te zeggen dat het om mannelijk geassocieerd voorwerp gaat (Bakker en Bron 2013, 146). Hetzelfde geldt voor voorwerpen zoals een *dolabra*, een combinatie van een pikhouweel en een bijl dat tot de standaarduitrusting van een soldaat behoorde (Bakker en Bron 2013, 147). Net als met ander wapentuig, delen van uitrusting of bepantsering kan met zekerheid gezegd worden dat hier geen materiaal tussen zit wat aan vrouwen toe te wijzen is. Tussen deze categorie zitten weinig tot geen artefacten met decoratie of andere kenmerken waarvan ze aantonen dat ze tot vrouwen behoorden.

3.4.3 Industriële voorwerpen

Andere voorwerpen die tot de categorie overig metaal behoren zijn industriële voorwerpen. Deze voorwerpen zijn voornamelijk vervaardigd uit lood, en betreffen gewichten, verzegelloden, spinloden, halffabricaten en reparatiefragmenten (Bakker en Bron 2013, 149). Spinnen was in rurale gemeenschappen uitsluitend een vrouwelijke taak, hoewel ander textiel werk in militaire gemeenschappen ook door soldaten werd verricht (Allison 2006, 7). Alhoewel soldaten met naald en draad wellicht hun eigen uniform en uitrusting konden repareren, is het niet aannemelijk dat een activiteit als spinnen uitsluitend door soldaten is uitgevoerd. In vergelijkbaar onderzoek komt het niet voor dat soldaten ook het spinnen uitvoerden, alhoewel het bekend is dat spinnen in de Romeinse tijd door vrouwen uit alle klassen werd uitgevoerd (Allison 2013, 94). Het is mogelijk dat de aanwezige vrouwen in het fort de taak van het spinnen hebben verricht, maar omdat ze niet met uiterste zekerheid te herkennen zijn in het

materiaal ervan wordt uitgegaan dat mannen deze taken hebben overgenomen in militaire gemeenschappen. Hoewel het lastig is dit soort standaard industriële voorwerpen toe te kennen aan vrouwelijke activiteiten, is het net zo lastig ze uitsluitend toe te kennen aan mannelijke activiteiten. De spinloden die zijn aangetroffen op de stort afkomstig uit *castellum Albaniana* kunnen zowel door mannen als vrouwen gebruikt zijn.

4. Resultaten

In dit hoofdstuk komen de onderzoeksresultaten van het materiaal aan bod. Aan de hand van de resultaten zullen de onderzoeksvragen beantwoord worden. Als eerste zal het geslachtsgerelateerde metaal aan bod komen, waarna er wordt gekeken in hoeverre dit materiaal ook in *Albaniana* aanwezig was. Verder zal er gekeken worden of het mogelijk is te bepalen of er vrouwen aanwezig waren in de militaire gemeenschap van *castellum Albaniana* en welke rol zij eventueel speelden binnen deze gemeenschap.

4.1 Vondsten met vrouwelijke associatie

Door middel van eerder onderzocht materiaal uit Romeinse forten zijn vergelijkingen gemaakt met het metaal afkomstig uit *castellum Albaniana*. Aan de hand van de vorm en het uiterlijk van een object, bekende klederdracht en gevonden teksten is het mogelijk om bepaald materiaal toe te wijzen aan een bepaald geslacht.

Bepaalde types *fibulae* zijn relatief makkelijk aan het vrouwelijke geslacht te koppelen, door de duidelijke stilistische kenmerken, grote kennis over klederdracht uit de Romeinse tijd en het aantreffen van deze *fibulae* in graven van vrouwen. Hetzelfde geldt voor bepaalde sieraden, zoals haarnaalden en ringen met een te kleine diameter om door een man gedragen te kunnen worden. Van deze drie categorieën vondsten is het het eenvoudigst om vrouwelijk bezit aan te tonen. Van andere voorwerpen, zoals spinloden, is het mogelijk dat deze gebruikt zijn door vrouwen, alhoewel dit niet definitief aan het materiaal te zien valt. De spinloden die zijn gevonden kunnen wijzen op aanwezige vrouwen, maar doordat deze activiteit niet uitsluitend aan vrouwen toe valt te wijzen, kan dit niet met zekerheid gezegd worden.

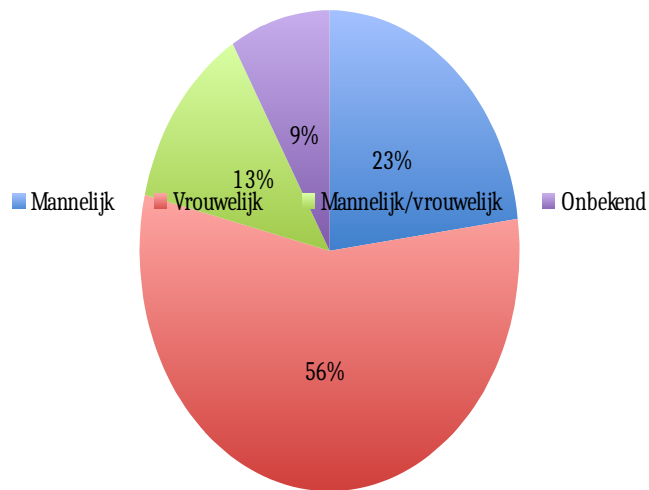
4.2 Vondsten uit *castellum Albaniana*

Van alle vondsten die uit de stort langs de N11 zijn gehaald is het mogelijk om een deel daarvan in ieder geval als materiaal aan te merken wat door vrouwen gebruikt is. Door de grote concentratie van *fibulae* en ringen die aan vrouwen toe te wijzen zijn bestaat er geen twijfel over de aanwezigheid van vrouwen in het *castellum*.

Bij de *fibulae* is het duidelijkste te zien in welke mate aan vrouwen toe te wijzen voorwerpen zijn vertegenwoordigd in het archeologisch materiaal. Door te kijken naar stilistische kenmerken en andere aspecten, zoals het paarsgewijs vinden van *fibulae*, is een indeling gemaakt van geslachtsgerelateerde *fibulae* (tab. 5). Hierin is te zien dat 56% van alle *fibulae* uitsluitend afkomstig zijn van vrouwen, terwijl maar 23% uitsluitend mannelijk is. Er is nog een overlappende categorie van *fibulae* die zowel door mannen als door vrouwen gedragen werden en die dus niet met zekerheid aan één geslacht toe te kennen zijn. Deze categorie is 13%, waarvan de kans bestaat dat een klein deel hieruit ook nog vrouwelijk is. Hoewel 56% van de gevonden *fibulae* voor zover bekend is alleen door vrouwen gedragen werd, betekent het niet dat er twee keer zo veel vrouwen als mannen aanwezig waren binnen deze militaire gemeenschap. Zoals eerder vermeld, komt dit hoge percentage waarschijnlijk door het feit dat vrouwen in de Romeinse tijd vaak twee *fibulae* droegen en er daarom relatief meer *fibulae* zijn aangetroffen die aan vrouwen toebehoorden (Zander 2013, 89). Hoewel de grote hoeveelheid van vrouwelijke *fibulae* hiermee verklaard kan worden, is het desalniettemin opvallend en wijst het op de aanwezigheid van vrouwen binnen de militaire gemeenschap van *castellum Albaniana*.

Tabel 5: *Fibulae* uit de stort langs de N11 die in zijn te delen op geslacht. Gebaseerd op Zander 2013, 93.

Fibulae uit castellum Albaniana ingedeeld op geslacht

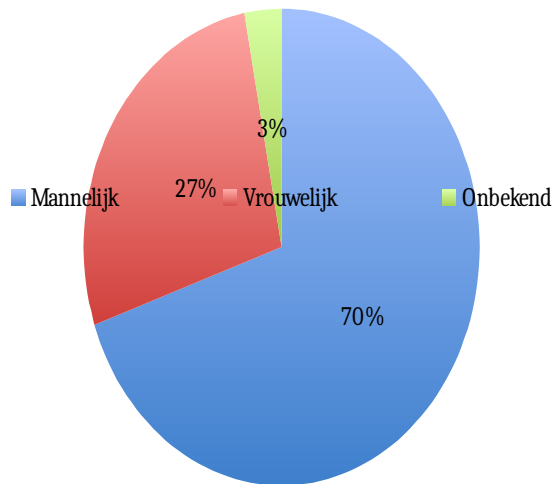

Aan de hand van ander materiaal, zoals ringen, valt ook af te leiden dat vrouwen wel degelijk aanwezig waren in het *castellum Albaniana*. Het materiaal bestaat uit 33 ringen in totaal, waarvan 27% uitsluitend aan vrouwen toe te schrijven is (tab. 6). De percentages zijn gebaseerd op de diameters van ringen afkomstig uit de stort langs de N11 in vergelijking met eerder verricht onderzoek (Furger 1990, 49). Daarom valt aan de hand van deze ringen af te leiden dat vrouwen (en vanwege het voorkomen van ringen met een zeer kleine diameter wellicht ook kinderen) zich in het *castellum* bevonden.

Op basis van andere metalen voorwerpen, zoals hangers, armbanden, huishoudelijke en industriële voorwerpen, valt niet af te leiden of deze ook daadwerkelijk door vrouwen zijn gedragen of gebruikt. Er is dusdanig te weinig informatie over om aan de hand van deze materialen met zekerheid iets te kunnen concluderen dat er vrouwen in *castellum Albaniana* aanwezig waren.

Tabel 6: De 33 ringen gevonden in de stort langs de N11 ingedeeld op geslacht, gebaseerd op diameter. Gebaseerd op Bakker en Bron 2013, 109-111.

Ringen uit castellum Albaniana ingedeeld op geslacht

4.3 Verder onderzoek

Helaas was er bij dit onderzoek niet de mogelijkheid om ook andere categorieën vondsten mee te nemen in het onderzoek en te analyseren. Desalniettemin is het belangrijk voor een compleet onderzoek om ook vondsten zoals leer, textiel en kralen van verschillend materiaal te onderzoeken. Andere vondstcategorieën afkomstig uit de opgravingen van *castellum Albaniana* zijn gepubliceerd (Polak *et al.* 2004, 128). Om aan te tonen dat vrouwen, en wellicht kinderen, ook in andere vondstcategorieën vertegenwoordigd zijn, zou er gekeken kunnen worden naar de aangetroffen leren schoenzolen en de maten hiervan, zoals

is gedaan in *Vindolanda* (Van Driel-Murray 1997, 56). Waarschijnlijk behoren twee zolen afkomstig uit *castellum Albaniana* namelijk niet toe aan volwassen mannen (Van Driel-Murray 2004, 248). Hetzelfde geldt voor het leer dat aangetroffen is bij het fort in Zwammerdam, *Nigrum Pullum*. Hier zijn 38 schoenzolen zijn gevonden, waaronder schoenzolen van kinderschoenen (Van Driel-Murray 1977, 272). Een onderzoek dat zich richt op de opgegraven voorwerpen uit het *castellum Albaniana*, zoals leer, in vergelijking met de gepubliceerde vondsten uit andere West-Nederlandse forten zou nieuwe en belangrijke informatie kunnen verschaffen over de aanwezigheid van vrouwen en eventueel kinderen binnen Romeinse forten. Een studie met betrekking tot de locatie van verschillende vondstcategorieën uit *castellum Albaniana* zou een nuttige toevoeging kunnen zijn, waarna een beter beeld zou kunnen ontstaan over waar precies uit het fort en uit welke gebouwen de vondsten die met vrouwen geassocieerd afkomstig zijn. Door te weten waar deze vrouwen zich begaven binnen het fort, zou ook beter gekeken kunnen worden naar de rol die vrouwen binnen de militaire gemeenschappen hadden.

5. Conclusie

Het materiaal dat gevonden is in de stort langs de N11 heeft veel nieuwe gegevens opgeleverd over de eventuele aanwezigheid van vrouwen in *castellum Albaniana*. De stort langs de N11 is niet afkomstig uit het *castellum* zelf, maar uit een opgegraven deel van de Rijnbedding, die gedurende de hele periode van bezetting open lag en gefunctioneerd heeft als een afvalplaats. Het is mogelijk dat een deel van het materiaal ook afkomstig is uit de *vicus* die naast het *castellum* lag.

De vondstcategorieën van metaal waarin vrouwen het meest te herkennen zijn, zijn sieraden en overige persoonlijke voorwerpen. Hierbij vormen *fibulae* niet alleen de grootste groep aan gevonden metalen persoonlijke objecten, maar ook de groep met de meeste objecten die aan vrouwen te relateren zijn. De vondstcategorieën binnen de metaalgroep die na *fibulae* het belangrijkste zijn, zijn ringen, haarnaalden en industriële objecten zoals spinloden. Categorieën die weinig informatie hebben verschaft over de aanwezigheid van vrouwen zijn wapens, huishoudelijke objecten en hangers.

Aan de hand van het onderzochte materiaal valt te zeggen dat er wel degelijk vrouwen aanwezig waren in het *castellum Albaniana*. Tussen de aangetroffen metalen objecten zitten meerdere voorwerpen die hierop wijzen, zoals een uitbundig versierde haarnaald, vingerringen en een *Colchesterfibula* met een ketting er aan vast (Bakker en Bron 2013, 109-113; Zander 2013, 98). Ook ringen met een relatief kleine diameter wijzen op de aanwezigheid van vrouwen en vermoedelijk ook kinderen. Dit wordt ook versterkt door de aangetroffen *fibulae* van geringe omvang. Het is dus duidelijk dat vrouwen wel zeker aanwezig waren in het *castellum*. Waar de vrouwen precies verbleven is niet te zeggen, doordat het materiaal tijdens de Romeinse tijd in de Rijnbedding is gedumpt. Hierdoor is niet bekend of de objecten uit het *praetorium*, ofwel het hoofdkwartier van het *castellum*, uit de barakken, wellicht uit de *vicus*, of van de straten afkomstig zijn.

Alhoewel metaal een belangrijke vondstcategorie is voor het traceren van vrouwen in Romeinse forten, zijn er ook nog andere vondsten waar naar gekeken kan worden, mocht die mogelijkheid zich voordoen. Het bekijken van het gevonden leer uit *castellum Albaniana* (Van Driel-Murray 2004, 248) in verband met schoenen en schoenmaten zou veel informatie kunnen verschaffen over vrouwen en kinderen die aanwezig waren in militaire gemeenschappen, zoals is gebeurd bij de site van *Vindolanda* (Van Driel-Murray 1997, 56).

Tussen de metaalvondsten zitten dusdanig veel objecten die door vrouwen gedragen zijn of met vrouwen te associëren zijn dat zij zeker aanwezig zijn geweest binnen de militaire gemeenschap van *castellum Albaniana*. Mogelijk verbleven de vrouwen in het fort zelf en vermoedelijk ook in de *vicus*. Aangezien het materiaal afkomstig is uit de dump van de Rijnbedding, valt een onderscheid tussen materiaal uit het fort en materiaal uit de *vicus* niet te maken. Helaas is door middel van alleen de metaalvondsten afkomstig uit de stort langs de N11 niet af te leiden welke rol deze vrouwen precies hadden binnen deze militaire gemeenschap. Alhoewel bepaald materiaal, zoals de spinloden, een indicatie hiervan kunnen geven, is het niet mogelijk om hier eenduidige resultaten uit af te leiden.

Summary

This thesis is based on the hypothesis that women were present in Roman forts during the time that the Dutch *limes* was functioning as a border of the Roman Empire. Many *castella* were built along the *limes* to help regulate and keep watch over the transport via the Rhine. One of these *castella* was *Albaniana*, located at present time Alphen aan den Rijn. This *castellum* has been well documented through excavations and archaeological material. However, the view of Roman forts and its inhabitants has been aged and is no longer correct. In the past, Roman forts have been thought of as exclusively male, with soldiers and officers of the Roman army occupying them. Nevertheless, in several cases it has been proven through the archaeological record that women were in fact present within these military communities, and not just as visitors. The extent of their presence can be seen within multiple finds categories. To determine whether or not it is possible to state that women were in fact present at *castellum Albaniana*, the metal finds found by metal detector in the soil that was dug up from the Rhine riverbed were analysed and compared with earlier research completed in the Netherlands, Switzerland and the United Kingdom (Allison 2006; Furger 1990).

First the metal finds from the landfill were analysed by category, separating personal objects from domestic objects. Features such as extensive decoration or female marks were observed closely, to see whether an object could be associated to female dress or adornment. When possible, finds were sorted into tables to compare sizes. Smaller sizes of rings and brooches for example might point to female possession as well. Next, the amount of material associated with female possession in total was analysed and through this information the research questions were answered, showing that women and perhaps even children were present in the fort of Alphen aan den Rijn.

Literatuurlijst

Allison, P.M., 1997. Why do excavation reports have finds' catalogues?, In C.G. Cumberpatch en P.W. Blinkhorn (eds), *Not so much a pot, more a way of life: current approaches to artefact analysis in archaeology*. Oxford: Oxbow Books (Oxbow Monograph 83), 77-84.

Allison, P.M., 2006. Mapping for gender. Interpreting artefact distribution inside 1st- and 2nd-century A.D. forts in Roman Germany. *Archaeological Dialogues* 13(01), 1-20.

Allison, P.M., 2013. *People and Spaces in Roman Military Bases*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bakker, P., J.W. Bron, 2013. *Gered uit de Grond: Romeinse vondsten van castellum Albaniana*. Noordwijk: Spider Graphics BV.

Bishop, M.C., 1988. Cavalry Equipment of the Roman Army in the First Century A.D. in J.C. Coulston (ed), *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers. Proceedings of the Fourth Roman Military Equipment Conference*. Oxford: BAR International Series, 67-195.

Bowman, A.K., 1994. *Life and Letters on the Roman Frontier. Vindolanda and its people*. London: The British Museum Press.

Buchem, H.J.H. van, 1941. *De Fibulae van Nijmegen. Deel I: Inleiding en Kataloog*. Nijmegen (Academisch proefschrift Rooms Katholieke Universiteit Nijmegen).

Dinter, M. van, 2013. The Roman Limes in the Netherlands: how a delta landscape determined the location of the military structures. *Netherlands Journal of Geosciences* 92(1), 11-32.

Driel-Murray, C. van, 1977. Leatherwork, in J.K. Haalebos (ed), *Zwammerdam - Nigrum Pullum: ein Auxiliarkastell am Niedergemanischen Limes*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 249-281.

Driel-Murray, C. van, 1997. Women in forts? *Gesellschaft Pro Vindonissa*, 55-61.

Driel-Murray, C. van, 2004. Leer, in M. Polak, R.P.J. Kloosterman, R.A.J. Niemeijer (eds), *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 247-248.

Erdrich, M., 2004. Mantelspelden van brons, in M. Polak, R.P.J. Kloosterman en R.A.J. Niemeijer (eds), *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Ouder Rijn*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 197-198.

Franzen, P.J.F., 2004. Een bouwinscriptie uit de tijd van Septimius Severus, in M. Polak, R.P.J. Kloosterman, R.A.J. Niemeijer (eds), *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 210-213.

Furger, A., 1990. Exkurs 3: Ringgrössen, in E. Riha (ed), *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. Augst: Römermuseum Augst.

Graafstal, E.P., 2002. Logistiek, Communicatie en Watermanagement. Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in Nederland. *Westerheem* 51(1), 2-27.

Haalebos, J.K., 1986. *Fibulae uit Maurik*. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden (Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden 65).

Haalebos, J.K., 1997. *Van Nijmegen naar Utrecht: de limes in Nederland*. Utrecht: Oud-Utrecht.

Haalebos, J.K., W.J.H. Willems, 1999. Recent research on the *limes* in the Netherlands. *Journal of Roman Archaeology* 12, 247-262.

Haalebos, J.K., P.F.J. Franzen, 2000. *Alphen aan den Rijn – Albaniana 1998-1999. Opgravingen in de Julianastraat, de Castellumstraat, op Het Eiland en onder het St.-Jorisplein*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.

Jansma, E., K. Haneca, M. Kosian, 2014. Dendrochronological reassessment of three Roman boats from Utrecht (the Netherlands): evidence of inland navigation between the lowe-Scheldt region in Gallia Belgica and the limes of Germania Inferior. *Journal of Archaeological Science* 50, 484-496.

Kampen, N., 1981. *Image and status: Roman working women in Ostia*. Berlijn: Gebr. Mann Verlag.

Kandeler, R., W.R. Ullrich, 2009. Symbolism of plants: examples from European-Mediterranean culture presented with biology and history of art. *Journal of Experimental Botany* 60(9), 2461-2464.

Keizer, A., 2013. Sleutel, in P. Bakker en J.W. Bron (eds), *Gered uit de Grond: Romeinse vondsten van castellum Albaniana*. Noordwijk: Spider Graphics BV, 125-134.

Kelly, C., 2006. *The Roman Empire: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Kooistra, L.I., M. van Dinter, M.K. Dütting, P. van Rijn, C. Cavallo, 2013. Could the local population of the Lower Rhine delta supply the Roman army? *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4(2), 5-23.

Linden, van der E., W.K. Vos, 2011. *Rondom Romeinse rijtjeshuizen. Archeologisch onderzoek naar de Romeinse vicus van Valkenburg (ZH) 'De Woerd'*. Leiden: Hazenberg Archeologie Leiden B.V.

Luksen-IJtsma, A., 2010. *De limesweg in West-Nederland: Inventarisatie, analyse en synthese van archeologisch onderzoek naar de Romeinse weg tussen Vechten en Katwijk*. Intern Rapport Gemeente Utrecht.

Mattingly, D., 2010. *Imperialism, Power, and Identity: Experiencing the Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press.

Mommsen, T., 1968. *The Provinces of the Roman Empire. The European Provinces*. Chicago: the University of Chicago Press.

Mulder, J.R. 2000. Ondergrond, in J.K. Haalebos en P.F.J. Franzen (eds), *Alphen aan den Rijn – Albaniana 1998-1999. Opgravingen in de Juliana straat, de Castellumstraat, op Het Eiland en onder het St.-Jorisplein*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, 29-34.

Mulder, J.R., 2004. Landschappelijke Context, in M. Polak, R.P.J. Kloosterman en R.A.J. Niemeijer (eds), *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 32-37.

Naerebout, F.G. en H.W. Singor, 2014. *De Oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*. Amsterdam: Ambo|Anthos.

Nieuwenkamp, R., 2013a. Huishoudelijk, in P. Bakker en J.W. Bron (eds), *Gered uit de Grond: Romeinse vondsten van castellum Albaniana*. Noordwijk: Spider Graphics BV, 121-148.

Nieuwenkamp, R., 2013b. Ongedetermineerde stukken, in P. Bakker en J.W. Bron (eds), *Gered uit de Grond: Romeinse vondsten van castellum Albaniana*. Noordwijk: Spider Graphics BV, 171-182.

Nieuwenkamp, R., 2013c. Overige metalen voorwerpen, in P. Bakker en J.W. Bron (eds), *Gered uit de Grond: Romeinse vondsten van castellum Albaniana*. Noordwijk: Spider Graphics BV, 153-170.

Polak, M. 2009. The Roman Military Presence in the Rhine Delta in the Period c. AD 40-140, in A. Morillo, N. Hanel en E. Martín (eds), *Limes XX. Roman frontier studies, volume II*. León: Universidad de León, 945-953.

Polak, M., R.P.J. Kloosterman, R.A.J. Niemeijer, 2004. *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

Polak, M., E. van der Linden, R. Niemeijer, 2012. Alphen aan den Rijn-Albaniana and the dating of the Roman Rhine delta, in D. Bird (ed), *Dating and Interpreting the Past in the Western Roman Empire*. Oxford: Oxbow Books, 267-294.

Zander, M., 2013. Fibula, in P. Bakker en J.W. Bron (eds), *Gered uit de Grond: Romeinse vondsten van castellum Albaniana*. Noordwijk: Spider Graphics BV, 89-104.

Zee, K., 2004. Overzicht van metaalvondsten, in M. Polak, R.P.J. Kloosterman en R.A.J. Niemeijer (eds), *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Ouder Rijn*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, 188-197.

Bijlagen

Bijlage 2: Lijst van figuren

Omslagfoto	Impressie van castellum Albaniana. Bron: http://www.alphens.nl/oudalphen/foto/castellum.html .	Omslag
Figuur 1	Romeinse forten langs de <i>limes</i> in Nederland. Bron: Van Dinter 2013, 12.	6
Figuur 2	Vingerring van ijzer/brons, met een diameter van 1,5 cm. Bron: Bakker en Bron 2013, 109 (7.24).	20
Figuur 3	Vingerring van brons (diameter 1,6 cm) met de afbeelding van Victoria, godin van de overwinning. Bron: Bakker en Bron 2013, 109 (7.30).	21
Figuur 4	Vingerring met een diameter van 2,3 cm en een afbeelding van een godheid. Waarschijnlijk afkomstig van een man. Bron: Bakker en Bron 2013, 111 (7.39).	21
Figuur 5	Colchesterfibula met ketting, afkomstig uit de stort langs de N11. Bron: Zander 2013, 98 (6.37).	24
Figuur 6	Rozetfibula, gevonden in de stort afkomstig uit de Rijnbedding. Bron: Zander 2013, 97 (6.35).	25
Figuur 7	Trompetfibula van brons. Bron: Zander 2013, 99 (6.46).	26
Figuur 8	Een scharnierfibula met de kleinst gevonden afmetingen, waarschijnlijk afkomstig van een kind. Bron: Zander 2013, 100 (6.61).	26
Figuur 9	Een haarnaald versierd met vrouwelijke symbolen. Bron: Bakker en Bron 2013, 113 (7.58).	28
Figuur 10	De enige complete armband gevonden in de stort langs de N11. Bron: Bakker en Bron 2013, 112 (7.50).	30
Figuur 11	Driebladhanger. Bron: Hagedoorn 2013, 81 (5.3).	31
Figuur 12	Hanger van brons met een oog en vier gaatjes. Bron: Hagedoorn 2013, 82 (5.11).	31
Figuur 13	Kleine hanger met een eikelvorming uiteinde. Bron: Hagedoorn 2013, 82 (5.18).	31

Bijlage 3: Lijst van tabellen

Tabel 1	Ringen gevonden in Alphen aan den Rijn; een verhouding tussen kwantiteit en diameter. Bron: naar Bakker en Bron 2013, 109-157.	19
Tabel 2	De typen en hoeveelheden <i>fibulae</i> die in de stort zijn gevonden en die met een vrouwelijk karakter te maken hebben, gesorteerd op datering. Bron: naar Zander 2013, 89-104.	25
Tabel 3	De vijf in Alphen gevonden haarnaalden. Een vergelijking tussen verschillende haarnaalden aan de hand van lengte en breedte. Bron: naar Bakker en Bron 2013, 113.	29
Tabel 4	Hangers aangetroffen in de stort langs de N11, afkomstig uit de Rijnbedding in Alphen aan den Rijn. Bron: naar Hagedoorn 2013, 80-82.	32
Tabel 5	<i>Fibulae</i> uit de stort langs de N11 die in zijn te delen op geslacht. Gebaseerd op Zander 2013, 93.	38
Tabel 6	De 33 ringen gevonden in de stort langs de N11 ingedeeld op geslacht, gebaseerd op diameter. Gebaseerd op Bakker en Bron 2013, 109-111.	39